

339.92+339.926+334.726

*Резнікова Н.В., к.е.н., доцент,
Институт міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ТНК ЯК АКТОРИ ФОРМУВАННЯ СОЦІО-КУЛЬТУРНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ КРАЇН: РОЛЬ СПОЖИВАННЯ В ПОГЛИБЛЕННІ ГЛОБАЛЬНОЇ НЕРІВНОСТІ

Слід визнати: формування акторів нео-залежності інспіроване самою діалектикою національного й глобального, закладеною в природі глобалізації. Справді, об'єктивні зрушення останніх десятиліть у сферах виробництва, комунікацій, торгівлі, іноземного інвестування і міжнародних фінансів перетворили світову економіку на цілісний глобальний організм, сполучений вже не просто міжнародним розподілом праці, а й великими за своїми масштабами, часом, всесвітніми виробничо-збутовими структурами, глобальною фінансовою системою і планетарною інформаційною мережею.

Світовий економічний простір стає єдиним полем для ділової взаємодії великого бізнесу, коли географія розміщення продуктивних сил, галузева структура інвестицій, виробництва і збуту визначаються цими суб'єктами господарського життя з урахуванням глобальної кон'юнктури, а економічні підйоми і спади набувають всесвітніх масштабів. Між тим, сучасна діяльність багатонаціональних корпорацій, багатонаціональних банків та інших суб'єктів глобалізуючого простору закономірно зменшує значення національних економік, як тих, де базуються їхні штаб-квартири, так і тих, де діють їх численні дочірні підприємства. Центр тяжіння підприємницької стратегії зміщується з національного на наднаціональний рівень.

Проблема консервування підлеглого становища та недорозвиненості окремих країн широко дискутувалась в межах просторово-часових моделей історичного розвитку людства. Вчені А. Амсен [1], Дж. Арігі, Б. Сілвер, Б. Брюер [2] досліджували специфіку позиціонування гео економічних акторів та системних механізмів залежності. Дж.-А. Капоразо [3], Дж.-С. Валенцуела [4] та А. Вендт [5] присвятили свої праці аналізу структурних і біхевіористичних детермінант залежності. Дж. Фаєрбах [6] зосередив свій дослідницький ракурс на отриманні відповіді на питання щодо причин відсутності довгострокового позитивного ефекту для бідних країн від індустріалізації, спровокованої притоком ПІІ з боку ТНК. А. Гріф [7] був одним з небагатьох, хто встановлював взаємозв'язок між ментальними та економічними детермінантами залежності. Втім, визнаючи високі результати, отримані вченими, що досліджували проблематику економічної залежності, мету статті визначаємо аналіз ролі ринкових важелів і процесу транснаціоналізації світової економіки у трансформації її в контексті глобалізації, що втілюється як у виникненні нових форм залежності, так і певній змістовній мутації вже існуючих з поглибленням ролі ринкових та інституційних важелів у формуванні каркасу міжкраїнової взаємодії.

Аномалії міжкраїнової залежності в умовах фінансової глобалізації демонструють нові комбінації взаємовпливу: на заміну державі приходить ринок з його кодексом поведінки на кожному з його сегментів, або дещо символічно – ділянок, покликаний законсервувати існуючий стан несиметричної залежності, що продукується гравцями з табору розвинених країн. Більше того, країни, що головують у міжнародних організаціях та формують Декларації тисячоліття, яким властиве констатування примату індивідуума над економікою (в контексті подолання проблем бідності, соціальної нерівності, демографічних викликів, забезпечення сталого розвитку тощо), виступають країнами-походження наймогутніших ТНК, показники капіталізації яких перевищують ВВП держав. Справді, режими найбільшого сприяння як індикатор інвестиційної привабливості країни для прямих іноземних інвестицій, що найчастіше уособлюється в діяльності ТНК, часом ігнорують потреби населення, що виступає в ролі робочої сили. Все це відбувається на тлі анонсованих програм зі скорочення бідності та зростання рівня життя, що проявляє парадокси глобалізації, яка має віднайти компроміс між добробутом в розумінні нації та ефективністю капіталу інтерпретації тих, хто ним володіє.

Дж.Стігліц звертає увагу на дуальності вигод та втрат, що продукуються прямими іноземними інвестиціями [8]. Так, вчений акцентує на тому, що економічне зростання, що живиться прямими

іноземними інвестиціями, може, серед іншого, стимулювати зростання вартості внутрішньої валюти, таким чином, здешевлюючи імпорт (а, отже, стимулюючи конкурентоспроможність іноземних фірм по відношенню до національного виробника), а експорт – дорогим (блокуючи, тим самим, структурні перетворення всередині країни). Ревальвация валюти, за такою логікою, може негативно позначитись на експортному потенціалі країни й, як наслідок, ускладнити виплату зовнішніх боргів. В той же час, відносно дешевий імпорт, який пропонується на внутрішніх ринках, може підірвати національний бізнес країни-реципієнта ПШ.

Таким чином, прямі іноземні інвестиції стають фактором продукування залежності від зовнішніх виробників і зменшення стійкості вітчизняної економіки. Безперечно, ми можемо продовжити міркування, започатковані Дж.Стігліцом далі, моделюючи ситуацію в термінах втрати бази оподаткування, зростання тиску на доходну частину бюджету, згорання соціальних програм й більш амбітних ініціатив технологічного просування країни. Втім, визнаємо, що такі висновки, позбавлені емпіричного підґрунтя, ризикують лишитися власне теоретичними міркуваннями на задану тему. Все це змушує нас звернутись не стільки до ґрунтовних досліджень, що зачіпають проблематику кореляційних зв'язків між економічним зростанням країни-реципієнта капіталу та якістю інвестицій, що спрямовуються до неї, але запропонувати новий погляд на роль ТНК у формуванні соціокультурної залежності, спираючись на аналіз теорій прямих іноземних інвестицій.

Багато вчених, серед яких Т.Е. Вейскопф [9] та Т.Г. Моран [10], вважають перенесення моделей споживання, смаків, характеру попиту тощо з центру (розвинених промислових країн) до периферійних бідних країн важливим механізмом підтримання відносин залежності між номінально незалежними країнами. Моделі споживання, за висловом Х. Хвеема у його фундаментальній праці «Глобальна система домінування», ніби «розходяться променями» з країн центру та нав'язуються країнам периферії. Оскільки існує велика нерівність в доходах та добробуті населення багатих та бідних країн, наслідування моделей споживання, характерних для середнього та вищого класу розвинених країн, є можливим лише для незначної частини населення країн периферії. Крім того, враховуючи обмеженість доступу населення бідних країн до певного рівня доходів, перенесення моделей споживання розвинених країн було б неможливим, навіть якби розподіл доходів був відносно рівним. Таким чином, накопичення доходів є необхідною умовою для створення ринку споживчих товарів з розвинених країн.

В свою чергу, С. Фуртадо вважає, що перенесення моделей споживання є основою залежності та слабкого економічного розвитку [11]. Так, вчений зазначає, що створення соціальної групи (відносна значимість якої змінюється, але вона завжди включає незначну частину населення), що слідує моделі споживання, аналогічній моделі країни з вищим рівнем продуктивності, стає основною причиною трансформацій в периферійній країні⁴. Таким чином, С.Фуртадо робить висновок, що зростання продуктивності внаслідок збільшення експорту сировинних товарів в периферійних країнах призводить до виникнення переваг у незначної частини населення (через структурні чинники), тобто меншість наслідує моделям споживання, що виникли у розвинених країнах внаслідок промислової революції [11]. Втім, в свою чергу, перенесення смаків відбулось без відповідного процесу накопичення капіталу та освоєння здобутків технічного прогресу, що стало причиною трансформації структури виробництва та залежності.

Все це дає привід Х.Хвеему інтерпретувати демонстраційний ефект або перенесення моделей споживання в якості контролюючого механізму, непрямого способу підтримання відносин залежності [12]. Створення попиту на споживчі товари з розвинених країн змушує населення відігравати свою роль в ієрархічній продуктивній системі. Більше того, С. Гаймер робить висновок про те, що середній клас в бідних країнах є заручником смаків та стандартів споживання, встановлених центром [13]. ТНК, часто через здійснення ними прямих іноземних інвестицій, розглядаються як такі, що полегшують та прискорюють цей процес, користуються доскональними прийомами маркетингу та комунікацій, та з метою задоволення власних природних потреб створюють чи розширюють ринки власної продукції. Вже згадувані С.Гаймер та Х.Хвеем вважають їх механізмами поширення моделей споживання розвинених країн, а отже агентами, за допомогою яких здійснюється непрямий контроль, що пов'язує із відносинами залежності [12; 13]. Цікаво, що в літературі з проблем залежності, попри часом полярні позиції у визначенні як її природи, так і змісту, дане трактування феномену впливу ТНК на поглиблення контролю з боку розвинених країн над реципієнтами капіталу у вигляді ПШ, однак визнається.

Справді, теорія ПШ та дослідження ТНК в цілому підтверджують думку, що міжнародні корпорації зацікавлені, за наявності відповідних умов та засобів, в перенесенні моделей споживання з

ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

багатих до бідних країн. Однак, думка про те, що таке перенесення викликає або вносить вклад в підтримання відносин залежності потребує окремого розгляду. Крім того, для виявлення наслідків для бідних країн, важливо розрізнити залежність та поширення (споживацького) капіталізму на країни периферії. Втім, все це змушує наголосити на відмінностях у споживацькому капіталізмі у країнах периферії та країнах центру.

Т.Х. Моран запропонував використовувати теорії олігополістичної конкуренції між транснаціональними корпораціями для перевірки гіпотези залежності [14]. Втім, визнаючи, що факт перенесення споживацького капіталізму не є однак достатньою умовою залежності, автор спробував встановити наявність залежності, дослідивши емпіричну важливість споживацького капіталізму для валового потоку ПШ в промисловість з країн центру до периферії та для економіки заданої країни, а найважливіше дослідивши його вплив на підтримання непрямого контролю домінуючою країною.

К.Н.Пітеліс, досліджуючи науковий доробок С. Гаймера, зазначає, що саме цей вчений першим зазначив на тому, що ПШ краще пояснювати саме з позиції теорії галузевих ринків, а не теорії міжнародного руху капіталу [15]. Автор наводить аргументи своїй позиції, відштовхуючись від того, що ПШ є функцією недосконалостей на ринках товарів та факторів виробництва, а саме це є характерним для галузей з олігополією. Так, за визначенням, іноземний інвестор, в частині того, що стосується знань про місцеве середовище (чи принаймні витрат на отримання такої інформації) та витрат на ведення бізнесу на відстані, знаходиться в програшному становищі відносно національних фірм-конкурентів. Таким чином, як зазначав Ч. Кіндлебергер, прямі інвестиції не можуть існувати в умовах ідеальної конкуренції [16]. Для того, щоб відбувався притік прямих інвестицій, необхідні певні недосконалості на ринках товарів чи факторів виробництва, включаючи технології, чи втручання уряду чи фірм в механізм конкуренції, що роз'єднує ринки. Справді, здавалося б, цілком природно, що іноземний інвестор повинен отримувати більшу вигоду при створенні та утриманні прибутків на відміну від національних фірм-конкурентів на ринку приймаючої країни, що компенсувало б йому незручності, що виникають через його іноземне походження та ведення діяльності на відстані. Втім, визнання цього опосередковано означає, що ринку властива наявність олігопольної конкуренції та монопольної ренти.

Р. Кейвз зазначає, що ПШ надходять у галузі, яким характерна або олігополія з диференціацією продукції, за якої корпорації здійснюють горизонтальні інвестиції, з метою виробництва такого ж асортименту продукції закордоном, який вони виробляють в своїй країні, або олігополія без диференціації продукції, за якої фірми здійснюють вертикальні прямі інвестиції для виробництва закордоном сировинних товарів чи інших ресурсів, необхідних у виробничому процесі у своїй країні [17]. І Р. Кейвз, і Ч. Кіндлебергер зазначають, що горизонтальні ПШ частіше вкладають у ринки, яким притаманна диференціація продукції та недосконалості товарного ринку. Товари-конкуренти зазвичай розрізняють за допомогою незначних фізичних особливостей, бренду, відмінностей, створених рекламою, та різних додаткових умов, включаючи умови торгівлі. Таким чином переваги іноземного інвестора (необхідні для отримання монопольної ренти, що компенсує його невідповідне положення відносно національних фірм-конкурентів) найчастіше створюються за допомогою маркетингових навиків, зокрема реклами, просування продукції, розробки нової продукції, дизайну та упаковки.

Таким чином, інвестори з багатих країн вироблятимуть товари, створені для задоволення попиту споживачів з відносно високими доходами. Виходячи з цього, можна погодитись зі спірним твердженням, що, зазвичай, вони шукатимуть в бідних країнах сегмент споживачів з відносно високими доходами, аніж створюватимуть нові товари для задоволення попиту населення з нижчим рівнем доходу. Більше того, маючи вибір, вони віддадуть перевагу нерівномірному розподілу доходів, що означає досить значну групу населення з високими доходами, а не більш рівномірному розподілу, що означає населення з дуже помірним середнім рівнем доходу. Отже, цей висновок не підтверджує і не заперечує той факт, що ТНК свідомо сприяють (заважають) концентрації (перерозподілу) доходу або віддають перевагу поділу населення на багату еліту та бідне населення перед більш рівномірним розподілом, що означає середній рівень доходів у значної частини населення. Все це дає привід стверджувати, що гіпотеза залежності, яка полягає в перенесенні споживацького капіталізму ТНК – диференційованої продукції, що створена для продажу споживачам з відносно високим рівнем доходу та підтримується ефективною рекламою – відповідає різним теоріям ТНК.

Ще К. Маркс чітко розрізнив багатовекторний зв'язок між виробництвом та споживанням [18]. Виробництво, на його переконання, не лише забезпечує потребу відповідною продукцією, але й забезпечує продукцію потребою. Таким чином, виробництво створює споживання: по-перше,

ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

постачає продукцію для споживання; по-друге, визначає характер споживання; по-третє, створює у споживачів потребу в виробленій продукції, як об'єкті споживання. Т. Веблен, в свою чергу, також мав сумніви щодо незалежності виробництва та споживання [19]. Він зазначив, що «уподобання окремих споживачів повинні відповідати однаковим ступеням виробництва споживчих товарів, що зумовлені загальним механізованим процесом виробництва в галузі». Дж. К. Гелбрейт також переконаний: виробництво та споживання не є незалежні один від одного; швидше виробництво викликає більше потреб та потребу виробляти більше. В окресленому контексті, ефект залежності розглядається як наслідок: структурних умов; тенденції до зростання достатку та концентрації виробництва; потреб у зростанні виробництва, пов'язаних з розвитком промислового капіталізму [20].

Дж. К. Гелбрейт пропонує результати спостереження, які спершу можуть викликати внутрішній супротив. Вчений переконує в тому, що зазвичай зростання достатку зумовлює зменшення попиту на товари [20]. В свою чергу, зменшення схильності до споживання ризикує спричинити виникнення проблем у системі, а саме в частині встановлення обмежень на зростання та у мотивації окремих осіб працювати без обмежень, щоб постачати більше товарів. Таким чином, маркетинговий інструментарій допомагає створити людину, яку вимагають цілі промислової системи – таку, що гарантовано витрачає свій дохід та гарантовано працює, тому що вона завжди потребує більшого.

Маємо парадокс: стимулювання інтересу до споживання залежить від капіталістичної індустріалізації як такої, а культурна експансія є формою поширення капіталістичної індустріалізації на бідні країни. В контексті цього спостереження, ТНК видаються єдиним ефективним механізмом перенесення інституційної основи індустріалізації – соціальної структури та індивідуальних особливостей, пов'язаних з нею, зокрема технології – з багатих до бідних країн.

Багато аргументів, які наводять прихильники теорії залежності, стосуються поширення індустріального капіталізму на країни третього світу, а не «залежних» відносин, які є його результатом. Знову ж таки, скарги на збільшення кількості великих підприємств, які мають значну ринкову силу, проблеми суспільного регулювання діяльності корпорацій, створення штучних потреб, крах матеріалізму однаково часто звучать як в країнах центру, так і в країнах периферії. Особливо часто прихильники теорії залежності звертають увагу на проведення капіталістичної індустріалізації в тій же формі, в якій вона відбувалась в країнах центру.

Однак існують суттєві відмінності між країнами периферії та промислового центру. Сама інтеграція у міжнародну економічну систему обмежує свободу дій країн периферії, крім того умови, що склались в цих країнах ще більше унеможливають прийняття незалежних рішень. Чи це відбувається внаслідок створення інституцій для проведення індустріалізації у відносно традиційних суспільствах (прискореної індустріалізації), чи внаслідок одночасного розвитку країн центру та недостатнього розвитку країн периферії, чи внаслідок поєднання цих причин, в бідних країнах виникають суттєві невідповідності між виробничою системою та іншими аспектами суспільного життя.

Такі механізми, як перенесення так званого споживацького капіталізму, по-різному впливають на країни периферії. Вони посилюють залежність бідних країн від розвинених у проведенні науково-дослідних робіт, розробці технологій виробництва та способах управління. Таким чином, посилюється залежність від зовнішніх ресурсів та, за певних умов, саме це і стримує розвиток внутрішніх ресурсів. Зрештою, зростає вартість досягнення альтернативних цілей, слідування альтернативним моделям розвитку.

Більше того, слід визнати: щойно країна відмовляється від суверенітету споживача, вона опиняється в умовах, за яких зовнішнє стимулювання потреби стає визначальним. Саме на такому етапі і набуває нового звучання проблема поглиблення залежності від зовнішніх ресурсів, адже природно, неможливо перерозподілити ресурси, яких не існує. Якщо країна залежить від зовнішніх ресурсів у розробці товарів, технологіях виробництва, методах управління, тоді вона не вибирає як розподілити ресурси, а лише вирішує, чи прийняти їх у тій формі, в якій вони пропонуються, чи відмовитись від них. Без перебільшень, вартість зміни шляху розвитку для таких країн є значно вищою, ніж для країн центру. Такі міркування, на нашу думку, є підґрунтям для ствердження, що перенесення так званого споживацького капіталізму до країн периферії може поглибити відносини залежності, викликаючи невідповідність між виробництвом та споживанням, що стримує розвиток внутрішніх ресурсів.

Література

1. Amsden A. Good-bye dependency theory, hello dependency theory. [Electronic resource] / A. Amsden. - Mode of access: <http://sites.jmu.edu/benbrewer/files/2011/01/SCID-Amsden.pdf>.

ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

2. Arrighi G. Industrial convergence, globalization, and the persistence of the north-south divide [Electronic resource] / G. Arrighi, B. Silver, B. Brewer. – Mode of access: <http://www.oppapers.com>
3. Caporaso J.-A. Dependence, dependency, and power in the global system: a structural and behavioral analysis [Electronic resource] / J.-A. Caporaso. – Mode of access: <http://www.ucm.es/info/materiales033.pdf>
4. Valenzuela J.-S. Modernization and dependency: alternative perspectives in the study of Latin American development [Electronic resource] / J.-S. Valenzuela, A. Valenzuela – Mode of access: <http://www.springerlink.com>.
5. Wendt A. The agent structure problem in international relations theory [Electronic resource] / A. Wendt. – Mode of access: <http://www.scribd.com>.
6. Firebaugh G. Does industrialization no longer benefit poor Countries? A comment on Arrighi, Silver and Brewer [Electronic resource] / G. Firebaugh. - Mode of access: <http://sites.jmu.edu>.
7. Greif A. Cultural beliefs as a common resource in a integrating world [Electronic resource] / A. Greif. - Mode of access: <http://www.oxfordscholarship.com>.
8. Stiglitz J.E. Making globalization work [Electronic resource] / J.E.Stiglitz. - W.W.Norton & Company New York London. – 2006. – 358 p. - Mode of access: http://asrudiancenter.files.wordpress.com/2012/05/joseph_e_stiglitz-making_globalization_work-w_w_norton_company2006.pdf.
9. Weisskopf T.E. Capitalism, Underdevelopment, and the Future of the Poor Countries [Electronic resource] / Thomas E. Weisskopf . - Economics and World Order. New York: The Free Press. – 1972. - 47p. - Mode of access: <http://rrp.sagepub.com/content/4/1/1.full.pdf+html>.
10. Moran T.H. Multinational Corporations and Dependency: A Dialogue for Dependencistas and Non-dependencistas [Electronic resource] / T. H. Moran // Johns Hopkins School of Advanced Studies. - 1975. – 79-100 pp. - Mode of access: <http://www.jstor.org/discover/10.2307/2706196?uid=3739232&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21102189519171/>.
11. Furtado C. The Concept of External Dependence in the Study of Underdevelopment / C. Furtado // The Political Economy of Development and Underdevelopment. New York: Random House. - 1973. - 118-123 pp.
12. Hveem H. The Global Dominance System [Electronic resource] / H.Hveem. - Mode of access: http://www.safetylit.org/citations/index.php?fuseaction=citations.viewdetails&citationIds%5B%5D=citjournalarticle_101797_38.
13. Hymer S. The Multinational Corporation and the Law of Uneven Development / S. Hymer // Economics and World Order: Macmillan, London. – 1972. - 114p.
14. Moran T.H. Dependence and Dependency in the Global System [Electronic resource] / T.H.Moran // International Organization: University of Wisconsin Press - Vol.32. – 1978. - 79-100 pp. - Mode of access: <http://www.jstor.org/stable/2706196>.
15. Piteli C.N. Stephen Hymer, the Multinational Firm and Multinational Corporate Capital [Electronic resource] / C.N. Piteli. - Mode of access: <http://conference.het.gr/HET/pdf/7thConference/Pitelis%20full%20article.pdf>.
16. Kindlberger C.P. Plus Ça Change - A Look at the New Literature / C.P. Kindlberger. - Multinational Excursions, Cambridge, Mass: The MIT Press, 1984. – 180 p.
17. Caves R.E. International Corporations: The Industrial Economics of Foreign Investment [Electronic resource] / R.E. Caves //Economica: London School of Economics and Political Science. - 1971 - №38. - 1-27 pp. - Mode of access: <http://ideas.repec.org/a/bla/econom/v38y1971i149p1-27.html>.
18. Маркс К. Капитал [Электронный ресурс] / К.Маркс. - Режим доступа: <http://anticapitalist.ru/books/kapital.pdf>.
19. Нуреев Р. Торстейн Веблен: Взгляд из XXI Века [Электронный ресурс] / Р.Нуреев // Вопросы экономики. - № 7. - 2007. – 73-85 с. - Режим доступа: <http://rustem-nureev.ru/wp-content/uploads/2011/01/296.pdf>.
20. Шиманська О. Джон Гелбрейт – видатний теоретик нового індустріального суспільства [Електронний ресурс] / О.Шиманська. – Вісник ТНЕУ. - №1. - 2011. - Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vtneu/2011_1/1_2011/21Shym.pdf.